

Najenko, Mychajlo

Втрата і здобуток українського літературознавства за 20 років XXI ст.

Opera Slavica. 2024, vol. 34, iss. 1, pp. 123-135

ISSN 1211-7676 (print); ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/OS2024-1-10>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.80557>

License: [CC BY-SA 4.0 International](#)

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20240913

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

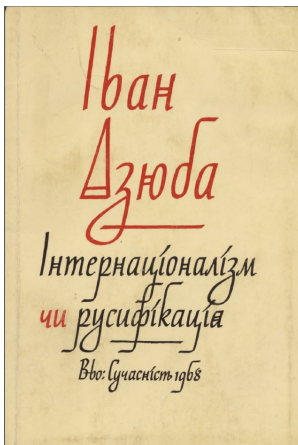
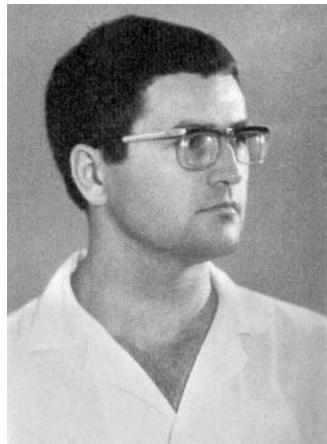
Втрата і здобуток українського літературознавства за 20 років XXI ст.

Михайло Наєнко

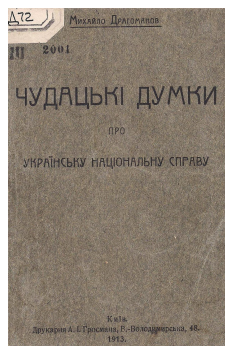
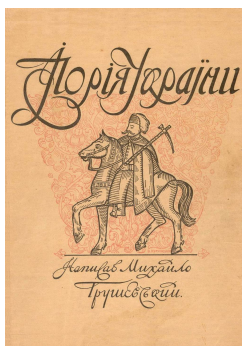
(Київ, Україна)

24 лютого ц.р. відійшов у вічність Іван Дзюба. Один із найпотужніших інтелектуалів українського шістдесятництва. Поруч з Іваном Світличним та Євгеном Сверстюком він був грандіозним спротивом радянській владі й особливо — російській інвазії в Україну. У його передньому слові до поеми Івана Драча «Ніж у сонці» (липень, 1961) звучав сигнал про початок нового етапу в українській літературі. Справді художньої і справді наступальної. Тодішнім шістдесятникам здавалося, що той етап можна підкріпити посилом на «ленінські» та «московські» ідеологеми, але пізніший трактат Івана Михайловича «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став очевидним відходом від цих ідеологем. Своєрідним пропілеєм до цього відходу була зустріч студентів-філологів Київського університету з редакцією молодіжного журналу «Зміна» (перейменованого на «Ранок») у грудні 1965 р. Редактор журналу В. Коротич говорив, що має намір у наступному (1966-му) році опублікувати статті про життя на зворотному боці Місяця, про статеве виховання молоді («сексуального» слова тоді ще не було в українському лексиконі) та про іншу безлику браваду. Довелося нагадати йому (редактору), що слід звернути увагу насамперед на історичні, культурні надбання України та її столиці, на те, що витримує неймовірний тиск українська мова, що історичні козацькі шаблі стоять у рогацах, а ми в молодіжній пресі займаємося пустопорожніми балачками. Володимир Забаштанський, що був у залі, не раз пізніше захоплювався цим виразом («шаблі в рогацах»), а Іван Дзюба провів тоді мене від Жовтого корпусу університету до Оперного театру, і застеріг: «Ти говориш правильно, але слід бути обережнішим: у Львові он почалися вже арешти (про це сказав Богдан Горинь, який теж приїхав на ту зустріч із «Зміною», та, можливо, із Світланою Йовенко), то за такі вислови хвиля арештів може докотитися й до Києва». Я пообіцяв бути стриманішим, за що того ж вечора ще мене дві

години «виховував» і парторг факультету ПеПе), але через півроку, працюючи в Музичному училищі імені Глієра, я мовчки купив (у заступника директора училища з заочної форми навчання) за 10 карбованців машинопис трактату Івана Михайловича «Інтернаціоналізм чи русифікація».

Уважно проштудіював його і тримав у себе аж до 1972 року, коли почався новий похід кадеб'ятників проти шістдесятництва. Тоді були арештовані І. Світличний, Є. Сверстюк та І. Дзюба. Переборюючи страх можливого обшуку в усіх «підозрілих» журналістів і літераторів (у мене тоді була посада заступника головного редактора журналу «Українська мова і література в школі»), я той трактат Івана Дзюби ліквідував, як і численні книжки з української історії та літератури, які вдалося придбати за копійки в незнайомих людей в сквері перед університетом, коли горіла академічна бібліотека (1964). Для цього навіть позичив (на вічне оддання) по 10 карбованців у доцентів Іллі Кучеренка та Петра Тимошенка. Не викинув тільки ілюстровану «Історію України» М. Грушевського, Галицько-Волинський літопис, та деякі твори П. Куліша, М. Драгоманова, Ганни Барвінок, М. Зерова й ін.

Вони в УРСР теж були забороненими, але не такою мірою, як деякі книги, що видані в часи УНР та в «польському» Львові 30-х років. Шкодную, звичайно, що їх «стратив», але страх був небезпідставний: тоді якраз мене КДБ «запросив» на допит і тримав від зорі до зорі під замком як причетного до справи одного підступника в шістдесятництві, але це — інша історія.

З Іваном Михайловичем довелося потім багато зустрічатися і спілкуватися, слухати, зокрема, його знамениту доповідь на 30-тилітті Василя Симоненка (текст промови зберігаю), а потім запрошувати для сприяння моєї ініціативи у відкритті в нашому КНУ кафедри Шевченкознавства, спеціальності «літературна творчість» та ін.

Під час відкриття кафедри Історії української літератури і шевченкознавства; починаючи справа: академік Іван Дзюба, професор Михайло Наєнко, професор Василь Яременко, доценти Ярослава Вільна, Олена Ткаченко, Володимир Коломієць та ін. Стенди для кафедри про життя і творчість Тараса Шевченка оформив член Спілки художників України Петро Ткаченко.

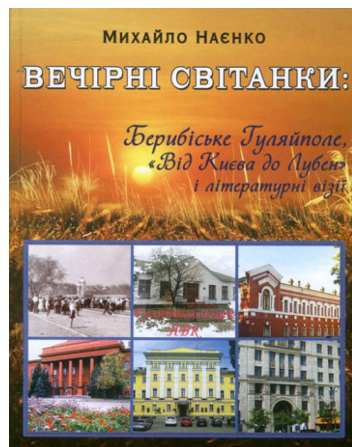
Він завжди погоджувався у підписах різних клопотань з цього приводу, лише єдиний раз дивувався: чому його підпис у цих клопотаннях стоїть першим? Я казав, що інші Герої України, які ставили свої підписи під тими клопотаннями, за алфавітом ішли після нього (Іван Драч, Юрій Мушкетик, Борис Олійник, Анатолій Паламаренко), а загалом-то, казав я, Ви були й залишаєтесь ПЕРШИМ

у русі інтелектуального шістдесятництва й української ідеї до всіх наших незалежностей. Він погоджувався і підпис ставив. Кожного разу при цьому підписував мені і якусь свою нову книжку. Зокрема, мемуарний фоліант, який був (ніде правди діти) поштовхом до того, що я і сам зважився написати і свої мемуари «Вечірні світанки...».

**ІВАН
ДЗЮБА**
**СПОГАДИ І РОЗДУМИ
НА ФІНІШНІЙ ПРЯМІЙ**

*Михайлові Кузьмовичу Наєнку
від рідного друга Івана
Дзюбу
Хай щастить і здоров'я
І. Дзюба
1-13.2018.*

Відхід Івана Михайловича за обрій — це своєрідний підсумок тих величезних втрат в українському літературознавстві за останні 10–20 років XXI століття. Особливо боляче, що відійшло від нас майже все середнє за віком покоління дослідників літератури. Почасти повторилася ситуація початку століття XX: тоді за його перших двадцять років попрощалися з білим світом усі найвідоміші класики літератури рубежу XIX–XX століть: Павло Грабовський (1902), Марко Вовчок (1907), Борис Грінченко (1910), Михайло Коцюбинський (1913), Леся Українка (1913), Іван Франко (1916), Іван Нечуй-Левицький (1918), Панас Мирний (1920)... Вони презентували переважно художню літературу, але вона в підколоніальній Україні нерідко була ще й політикою, правом чи історією, а її автори — літературознавцями. Тепер же, на початку XXI, відійшли в нібито кращі світи півтора десятка істориків і теоретиків літератури середнього покоління. Аж сироти по всьому тілу схоплюються, бо всі ж були докторами філології. Відходили в цей час на спочинок, звичайно, і дехто зі старших — Ігор Дзевєрін (2001), Степан Крижанівський (2002), Павло Федченко (2002), Олекса Мишанич (2004), Ніна Калениченко (2008), Дмитро Затонський (2009), Ніна Крутікова (2009), Клавдія Фролова (2010), Зінаїда Голубєва (2011), Роман Гром'як і Григорій Сивокінь (2014), Тамара Денисова (2015), Василь Марко (2015), Віталій Дончик (2017), Нонна Шляхова (2018), Любомир Сенік (2021). Григорій Штонь (2021) та ін. Їх відхід зумовлювався почасти дією неблаганної природи, але й пандемійним ковідом. А тут — середнє покоління, що ледь-ледь

переступало півстолітню межу: Соломія Павличко (в ніч перед 2000-м роком), Ніла Зборовська (2011), Наталя Шумило (2013), Ігор Михайлин (2017), Леонід Ушкалов (2019), Олексій Неживий (2019), Володимир Панченко (2019), Валентина Нарівська (2020), Олександр Астаф'єв (2020), Євген Черноіваненко (2021), Євген Пашченко (2021), Павло Рудяков (2021), Володимир Моренець (2021)...

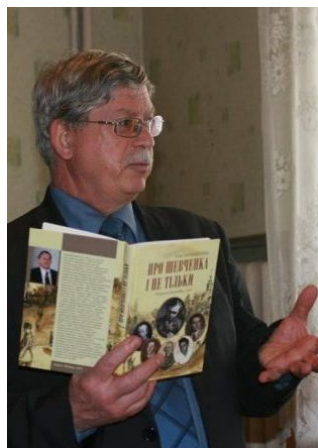
Соломія Павличко

Ніла Зборовська

Володимир Панченко

Ігор Михайлин

Наталя Шумило

Леонід Ушкалов

Валентина Нарівська

Євген Черноіваненко

Олексій Неживий

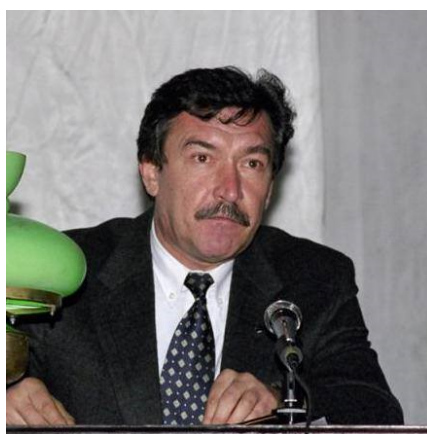
Олександр Астаф'єв

Євген Пащенко

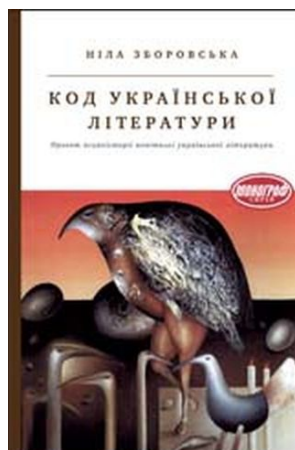
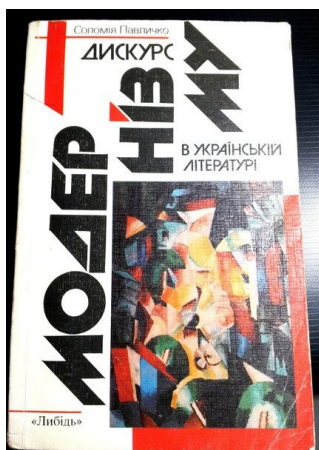
Павло Рудяков

Володимир Моренець

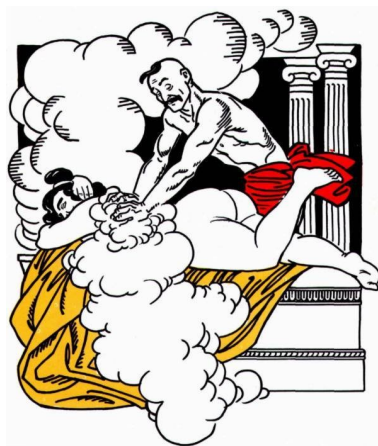
На цвинтарі розстріляних ілюзій...

Найприкріше, що всі ж вони були докторами наук і перебували в постійній роботі. Видання книги за книгою для них ставало нормою і... Нерідко наші шляхи перетиналися. Приходить одного разу Соломія Павличко в мій робочий кабінет і каже: мені потрібна «провідна організація». Був колись такий «пункт» у захистах наукових дисертацій. «Провідною» могла бути кафедра якогось іншого навчального закладу чи відділ наукової установи, де б не працював «захисник». Я тоді завідував кафедрою теорією літератури в КНУ імені Тараса Шевченка і, звичайно, Соломії не міг відмовити: вона ж закінчувала наш університет, я, як учений секретар Інституту літератури АН УРСР, одним із перших після Нового, 1985 року, приймав у неї документи на працю в Інституті молодшим науковим співробітником... І ось тепер — підготовлено було рецензію «провідної організації» на її докторську дисертацію («Дискурс модернізму в українській літературі»); я щось зауважував дисертантці про необхідність більш творчого розуміння модерністського листування між Ольгою Кобилянською та Лесею Українкою, Соломія під час захисту щось мені на це відповідала і доктором філології стала загалом успішно. А потім — як грім серед ясного неба: загинула перед самим 2000-м роком.

Подібне було і з Нілою Зборовською. «Ви, — каже вона мені при якійсь там нагоді, — критично ставитесь до фемінізму в літературі та психоаналітики в літературознавстві, але я прошу Вас бути моїм опонентом на захисті докторської». «Критичність» свою в опонуванні її дисертації я висловив не приховано, присвоєння вченого ступеня їй відбувалося не без перешкод (втрутилися в справу ще й чийсь елементарні заздрощі), але фінал виявився очікуваним: Ніла Зборовська — дуже серйозна науковиця і докторства у філології вона цілком

заслужувала. Є в мене що сказати майже про кожного, хто з вище названих так рано відійшов за обрій. Обійдуся лиш найзагальнішим: Володимир Панченко я запропонував захищати докторську дисертацію про творчість Володимира Винниченка в очолюваній мною Спеціалізованій раді на філологічному факультеті КНУ імені Тараса Шевченка; в Ігоря Михайлина випало бути одним із трьох опонентів на його захисті докторської; для Олексія Неживого писав відгук про його дисертацію, яка була першою в Україні докторською про творчість Григора Тютюнника; у Валентини Нарівської був першим (у значенні «вперше») опонентом при захисті кандидатської дисертації, а консультував її як, по суті, другий консультант докторської. Вона була в Україні другим (після Олександра Мушкудіані) дисертантом зі спеціальності «компаративістика», яка (спеціальність) з моєї ініціативи стала не лише науковою проблемою (як в Інституті літератури імені Тараса Шевченка НАНУ), а й навчальною дисципліною. За роки праці в цій галузі В. Нарівська дослідила не тільки ряд суто літературних тем, а й тем, пов'язаних, зокрема, з суміжними мистецтвами: живописом, графікою, кіномистецтвом тощо. Опублікувала також кілька студій про мої книги «Вечірні світанки...», «Художню літературу України» та ін. Винятково оригінальною була студія її про поему І. Котляревського «Енеїда» та ілюстрацію її художником А. Базилевичем («„Енеїда“ Анатолія Базилевича: живописна міфологізація поеми Івана Котляревського»). Авторка (за анотацією в журналі «Слово і час») розглянула «зорове мислення» художника, продемонстрованого в міфологізованому прочитанні поеми як феномену барокової книжності на засадах концепції Д. Чижевського, італійсько-української сміхової культури (за М. Бахтіним) та історії травестування в малюнкові й увиразненні тілесною пластикою (за О. Лосевим), що продукувало погляд на світ через

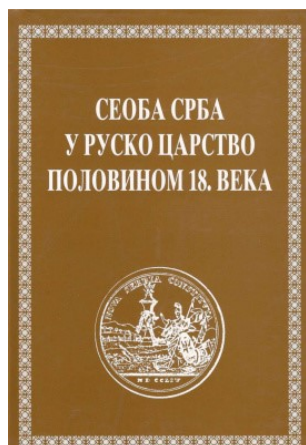
колір, сприяючи створенню образу Енея як «чорного лицаря» у традиціях західноєвропейської культури.

Олександр Астаф'єв протягом певного часу працював у Ніжинському педінституті, але там виникли якісь кадрові непорозуміння і я запропонував йому роботу на кафедрі теорії літератури в КНУ імені Тараса Шевченка; Євген Черноіваненко був на постійному зі мною зв'язку як учень нашої випускниці, професорки Нонни Михайлівни Шляхової, котра з філологами Київського університету співпрацювала протягом усієї своєї праці в Одеському університеті, зокрема — над проблемами потєбнянського перепрочитання форм художнього мислення.

Володимира Моренця я свого часу запросив бути членом Спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій у КНУ, бо ми співпрацювали з ним в Інституті літератури імені Тараса Шевченка і навіть разом (за колективну книгу в 2-х томах «Історія української літератури XX століття», 1996) нам присуджували Шевченківську премію. Його добре знали як фахівця не лише з історії української, а й інших слов'янських літератур.

Євген Пащенко був, по суті, нашим (кафедри слов'янської філології) повпредом у Загребському університеті (Хорватія), де до останніх днів завідував кафедрою україністики, а Павла Рудякова я свого часу запросив з Інституту літератури на філологічний факультет Шевченкового університету як такого, що мав докторський науковий ступінь, а в нашому університеті з докторами-славістами був у певному розумінні дефіцит.

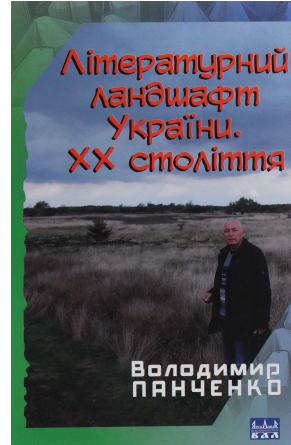
Щось подібне можна згадувати і стосовно деяких інших науковців, які недавно покинули цей світ, але маю запевнити: ніяких службових корупцій у всьому цьому не було: кожен із небіжчиків був справжнім ученим і стосунки між нами були тільки суто виробничими. Товариськість, звичайно, не виключалася і тому мені особливо боляче писати про те, що все це — в минулому. І обривалося майже на півслові: ще ніби вчора Євген Пащенко запросив мене взяти участь у презентації в Загребському університеті підготовленого ним хорватською мовою (разом із колективом кафедри) дуже ґрунтовного тому досліджень «Леся Українка і культура українського модернізму». У ньому — моя студія про модерну поезію Лесі Українки в контексті літератур інших європейських країн.

Модерував презентацію Надзвичайний посол України в Хорватії Василь Кирилич, а через кілька днів надійшла звістка: Євген Пащенко — за межею. Не без слідів пандемійної ситуації. Ще встиг він мені повідомити, що простудився, болить горло, лікується вдома, лікарів не викликає і т. д. Син його потім сказав в українському посольстві, що якогось дня прийшов додому із занять в університеті, а батько — мертвий...

...Уже немає місця для могил...

Кожен із передчасно померлих і тут згаданих учених плевав постійно найкращі ілюзії. В своїй галузі знань вони були фаховитими людьми і, думаю, незамінними. Бо хто, наприклад, замінить Леоніда Ушкалова? З його неповторними міркуваннями про літературу і філософію? Охочі заглибитись у цю тему (починаючи від Дмитра Чижевського з його «Нарисами з історії філософії на Україні», 1931, 1992), звичайно, були й будуть, але так, як робив це Леонід Ушкалов, ніхто не зробить. Бо ж треба набратись сміливості і знайти

дотичні, де ці науки не просто перетинаються, а взаємодоповнюють одна одну. Не випадково ж ренесансники говорили: література — один із найважливіших джерел для філософських узагальнень.

Ніхто не замінить і Володимира Панченка у його дивовижному дослідженні літературного ландшафту України. Здавалося б, українську літературу і в школах, і в університетах всіма нами проштудійовано до дрібниць. Але Володимир Панченко сідає за кермо, відвідує місця народження і перебування письменника NN, зупиняється в місцях дії його персонажів і в наслідку з'являється не книга, а диво: «Літературний ландшафт України». Літературознавство — така ж творчість, як і власне художня література. Воно виявляє інтелектуальний потенціал її і естетичний заряд слова як такого. Роман Гром'як (трохи старший, ніж середнє покоління) був чи не єдиним фахівцем в Україні, який узявся поєднати інтелектуальний складник творчості з його естетикою і показати це на специфіці діяльності літературного критика. Здається, зовсім недавно він відзначив одну з круглих своїх дат і я, замість вітальної адреси, надіслав йому акропанегірик:

Р-оман, як жанр, що знає все, (В. Теккереї писав: «Романіст знає все»).

О-дного лиш не знає:

М-ороз на скронях вість несе,

А-з нею знов радіє все:

Н-а весну ж повертає! (Ювіляр народився у травні).

Г-роми гримнУть, дощі падУть,

Р-оса на травці зблисне,

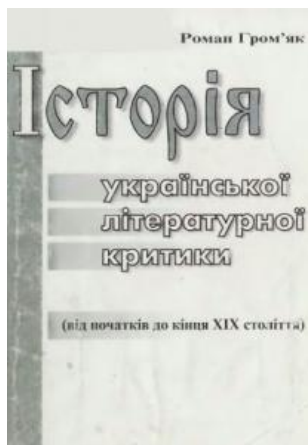
О-дкриє небо зорям путь.

М-айові зливи потечуть,

Я-скраві квіти розцвітуть —

К-ритичний вік — це вічність!

Здавалося, що і ювіляр, і всі ми будемо жити вічно. Та через два роки ювіляра Романа Теодоровича не стало. Невдовзі його учні впорядкують дивовижну книгу спогадів про вченого-педагога, яка показала: класики науково-критичного мислення жили й працювали не тільки в минулому (від Аристотеля до Гегеля, від Івана Франка до Дмитра Чижевського), а й перебували серед нас у сучасності. Дослідники цієї проблеми, зокрема історії українського літературознавства — то лише незначна частка всього того, що встиг зробити Роман Теодорович та його сучасники, і того, яких втрат зазнає останнім часом філологічна (і гуманітарна загалом) наука про людину та її літературних прообразів.

Хай стелеться їм благодатна дорога в райсько-небесних просторах, а пам'ять людська не зміліє про їхні добрі справи на нашій і, сподіваємось, назавжди

своїй Землі. І тоді, можливо, не так боляче сприйматимуться слова Василя Симоненка: *«На цвинтарі розстріляних ілюзій // Уже немає місця для могил».*

About the author

Mykhailo Nayenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

2111@gmail.com

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as images or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.

